

مركز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

رویکرد کلامی هشام بن حکم
و نقش او در تدوین کلام شیعی

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

گرایش فلسفه اسلامی

نگارش: سید هاشم هاشمی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد مهدی گرجیان عربی

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین دکتر سید محمود موسوی

آذر ۱۳۸۵

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی

شماره ثبت: ۸۹۸

تاریخ ثبت:

مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه به عهده‌ی نویسنده می باشد .
هر گونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع بلاشکال است و نشر آن در داخل کشور
منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیر و تشکر :

این پژوهش حاصل تلاشی است که زیر نظر دو تن از اساتید گرانقدر انجام یافته است؛

جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر محمد مهدی گرجیان عربی به عنوان راهنما و جناب حجة الاسلام و المسلمین دکتر سید محمود موسوی به عنوان مشاور که از این بزرگواران کمال تشکر و سپاس را دارد.

تقدیم :

این اثر نا قابل را در ابتدا به محضر مبارک و نورانی امام ابو عبد الله جعفر بن محمد الصادق (علیه السلام)

تقدیم می دارم

و از خداوند می خواهم به همه اندیشمندان پیرو ایشان، حلم و گذشت و قناعت و تحمل چون وی عنایت

فرماید

و نیز تقدیم می دارم به رهبر بزرگوارمان بزرگ منادی ایمان در عصر الحاد حضرت آیه الله خامنه ای دام

ظله

این پژوهش با سؤال اصلی رویکرد کلامی هشام بن حکم چیست؟

سه فرضیه را مورد آزمون قرار داده است که این سه فرضیه در چهار فصل ساماندهی شده است در فصل اول مفاهیم و کلیات طرح شده چون رویکرد کلامی هشام را عقلانی یافته است به تعریف عقل از دیدگاه های مختلف پرداخته است و به چگونگی ورود مسلمانان به مباحث کلامی در قرن اول و دوم هجری پرداخته است، چون هشام بن حکم با معتزلیان در تضاد و رقابت دائمی قرار داشته به چگونگی شکل گیری اعتزال و نحوه گسترش آن پرداخته شده است در فصل دوم پژوهش به شرح حال هشام بن نیز ادعای مخالفان او پرداخته شده و ادعای مخالفان را در باره او مردود دانسته است پژوهشگری به این نتیجه رسیده است که مخالفان معتزلی هشام برخی نسبت ها را به وی داده و آن را وارد کتب خود ساخته اند و مخالفان شیعی هشام مطالب طرح شده از سوی معتزله بر ضد هشام را اخذ نموده و آن را وارد متون بعدی شیعی نموده اند

در واقع سر منشأ همه نسبت های نادرست معتزله بوده اند و این فصل دارای سه موضوع خداشناسی و نبوت و امامت است در بخش خدا شناسی وی به روایات امام صادق (ع) تکیه داشته و کوشیده بحث توحید را با توجه به روایت امام شرح و بسط دهد در این پژوهش نیز بحث خدا شناسی هشام متکی به روایات وی از امام صادق (ع) است،

اما در بخش امامت آنچه طرح کرده از خود اوست یعنی هشام در باب امامت خود به تولید علم پرداخته و مفاهیمی را شرح و تفسیر و تبیین نموده است می توان براهین عقلی را در روایاتی که او آورده یافت و آراء او را در یافت

در فصل چهارم نقش هشام بن حکم در تدوین کلام شیعی و موارد تدوین بر شمرده شده است و به تأثیرات کلامی او پرداخته است به همین جهت آثار علمی او و نیز آثار علمی شاگردان هشام بر شمرده شده است در پایان به این نتیجه رسیده است که از جمله تأثیرات کلامی هشام می توان به تأثیر در روش

بر فضل بن شاذان و ابوسهل نوبختی را نامبرد و سر انجام این که کلام شیعی رویکرد عقلی داشته و عقل و حکمت از قرآن سرچشمه گرفته و مکتب مفید بغداد حاصل و نتیجه مکتب شیعی علمی امام صادق (ع) بوده، در واقع رویکرد عقلانی مفید باز گشت به روش شاگردان امام صادق [علیه السلام] محسوب می شود اینکه عقلانیت و حکمت شیعی عصر مفید نه متأثر از معتزله بلکه باز گشت به روش شاگردان امام صادق (ع) بوده است و در رأس هرم کلام شیعی هشام قرار داشته است

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۳	فصل اول: مفاهیم و کلیات
۳	۱- بیان مسأله :
۳	۲- سؤال اصلی :
۳	۳- فرضیه های آزمون :
۴	پیامدهای اثبات فرضیه:
۴	۴- مفاهیم و متغیرها:
۴	۵- اهمیت و فایده تحقیق:
۴	۶- پیشینه تحقیق:
۵	۷- روش انجام تحقیق:
۵	۸- روش گرد آوری اطلاعات:
۵	۹- سازماندهی پژوهش:
۶	مفهوم روش
۶	روش در کلام :
۶	۱) روش عقلی :
۶	۲) روش نقلی :
۶	۳) روش ترکیبی :
۷	مفهوم رویکرد :
۷	مفهوم عقل
۷	الف) عقل در لغت:
۸	ب) عقل در اصطلاح :
۹	۱) فارابی:
۹	۲) ابن سینا :
۱۰	۳) ملاصدرا:
۱۱	ج) عقل در اصطلاح متکلمان:
۱۱	الف) متکلم جدلی :

۱۱(ب) متکلم برهانی:.....
۱۱(د) عقل عملی و نظری
۱۱(۱) جنبه نظری:
۱۲(۲) جنبه عملی:
۱۲(ه) مراتب عقل: ابن سینا مراتب عقل نظری را چنین بر می شمارد:
۱۲(۱) عقل هیولانی:
۱۳(۲) عقل بالملکه:
۱۳(۳) عقل بالفعل :
۱۳(۴) عقل بالمستفاد:
۱۴(و) عقل و استنباط احکام شرعی
۱۵(ز) عقل در قرآن
۱۵(الف) درک خالق هستی در بستر عقلانیت :
۱۵(ب) عقل و قضاوت درباره قرآن:
۱۵(ج) عقل و نفی تقلید کورکورانه :
۱۶(د) برهان تمنع
۱۶(ح) عقل و فرق کلامی
۱۶(۱) معتزله :
۱۷(۲) اهل حدیث:
۱۸(۳) شیعه:
۲۰(ط) استدلال عقلانی در گفتار امامان شیعه
۲۲نتیجه گیری:
۲۲نکته اول:
۲۲نکته دوم :
۲۴مفهوم کلام
۲۴(الف) کلام در لغت :
۲۵(ب) کلام در اصطلاح :
۲۵(ج) انواع کلام :
۲۶(الف) کلام وحیانی و کلام طبیعی:
۲۶(۱) کلام وحیانی :
۲۶(۲) کلام عقلی (=طبیعی):

۲۶(ب) کلام عقلی و نقلی:
۲۶(۱) کلام عقلی:
۲۶(۲) کلام نقلی:
۲۷ قلمرو علم کلام:
۲۹(د) نقش کلام:
۲۹(الف) نقش تبیین:
۳۰ قواعد تبیین:
۳۰(ب) نقش دفاع:
۳۰(ج) نقش اثبات (برهان):
۳۱ پیدایش اصطلاح کلام:
۳۱ قدم (قدیم):
۳۱ حدوث:
۳۳ چشم انداز فراگیر به
۳۳ پیشینه کلام اسلامی
۳۳ تقسیم بندی اعتقادی مسلمانان:
۳۳(۱) شعیان:
۳۳(۲) خوارج:
۳۳(۳) مرجئه:
۳۴ شکل گیری مسلک ارجاء
۳۶ مرجئه در آستانه تحول
۳۶ انشعاب:
۳۸ سر منشأ اعتقاد غیلان:
۴۰ جبریه:
۴۱ شکل گیری مکتب اعتزال
۴۲(۱) توحید:
۴۲(۲) عدل:
۴۲(۳) وعد و وعید:
۴۲(۴) منزله بین منزلین:
۴۲(۵) امر به معروف و نهی از منکر
۴۲ فلسفه سیاسی معتزله:

۴۳	علل گسترش معتزله:
۴۶	فصل دوم: شرح حال هشام بن حکم و دیدگاه مخالفان وی
۴۶	شرح حال هشام بن حکم
۴۹	هشام بن حکم در بیان معصوم (ع)
۴۹	۱) امام صادق (ع):
۴۹	الف) - نگهبان حق:
۴۹	ب) یاری کننده اهل بیت:
۴۹	ج) مؤید به روح القدس:
۵۰	د) دعا در حق هشام:
۵۰	ه) تأیید هشام:
۵۰	۲) امام کاظم (ع):
۵۰	۳) امام رضا (ع):
۵۰	الف) سلیمان جعفری می گوید
۵۱	ب) موسی بن مرقی می گوید:
۵۱	۴) امام جواد (ع):
۵۱	دیدگاه بزرگان شیعه
۵۱	۱) شیخ مفید:
۵۱	۲) ابن ندیم:
۵۱	۳) مسعودی:
۵۲	۴) نجاشی:
۵۲	۵) علامه حلی:
۵۲	۶) علامه مامقانی:
۵۲	دوره بندی زندگانی هشام:
۵۳	الف) دوره تردید:
۵۳	ب) دوره هدایت:
۵۴	ج) دوره بلوغ فکری:
۵۵	وفات هشام بن حکم:
۵۶	علت مرگ هشام بن حکم
۵۹	هشام بن حکم و مخالفان غیر شیعی:
۶۱	هشام بن حکم و مخالفان معتزلی

۶۲	نزاع معتزله و هشام بن حکم
۶۳	عملکرد معتزله:
۶۵	بزرگان اعتزال و هشام بن حکم:
۶۵	(۱) ابوهذیل علاف و هشام بن حکم
۶۵	نقد موضوع:
۶۶	(۲) ابو اسحاق نظام و هشام بن حکم:
۶۷	(۳) جاحظ و هشام بن حکم
۶۸	نقد موضوع:
۶۹	جاحظ و علی (ع):
۶۹	نقد گفته جاحظ:
۷۰	(۴) ابو الحسین خیاط و هشام بن حکم
۷۱	نقد گفته خیاط:
۷۱	خیاط معتزلی از دیدگاه دو تن از علماء شیعه
۷۱	(الف) مرحوم شیخ مفید
۷۱	(ب) علامه امینی:
۷۳	تأثیرات نوشتار معتزله در آثار پسین
۷۳	(الف) معتزلیان پس از خیاط:
۷۳	(۱) قاضی عبدالجبار:
۷۴	(۲) مقدسی:
۷۴	(۳) ابن مرتضی:
۷۵	(۴) ابوالحسن اشعری متوفای ۳۲۴ هـ ق:
۷۶	منابع کتاب مقالات اشعری
۷۶	(۱) ابو الهذیل علاف:
۷۶	نقد گفته علاف:
۷۷	(۲) ابی الحسین خیاط:
۷۷	(۳) ابن راوندی:
۷۷	(۴) جاحظ:
۷۸	(۵) ابو عیسی وراق م ۲۴۷ ق:
۷۸	(۶) جعفر بن حرب:
۷۹	(۷) زرقان:

- ۷۹ ابو القاسم بلخی : (۸)
- ۸۰ اطلاعات فردی اشعری : (۹)
- ۸۱ (ب) فرق نگاران (۱۰)
- ۸۱ (۱) بغدادی : (۱۱)
- ۸۲ (۲) شهرستانی متوفای ۵۴۸ ق : (۱۲)
- ۸۳ (۳) دنباله فرق نگاری : (۱۳)
- ۸۳ ۱- ابن حزم اندلسی : (۱۴)
- ۸۴ (۲) ابن قتیبه متوفای ۲۷۶ هـ ق : (۱۵)
- ۸۴ (۳) ابن حجر عسقلانی : (۱۶)
- ۸۴ (۴) سمعانی : (۱۷)
- ۸۴ (۵) ابو بکر باقلانی : (۱۸)
- ۸۴ (۷) امام فخر رازی : (۱۹)
- ۸۴ (۸) ملطی شافعی : (۲۰)
- ۸۵ الف) قرآن : (۲۱)
- ۸۵ (ب) اتهام الحاد به هشام : (۲۲)
- ۸۵ دفاع از هشام بن حکم (۲۳)
- ۸۶ (۱) تعریف جسم : (۲۴)
- ۸۶ (۲) پیشینه تجسیم در میان مسلمانان : (۲۵)
- ۸۷ (۳) تشیع و تجسیم (۲۶)
- ۸۷ (۴) هشام بن حکم و تجسیم : (۲۷)
- ۸۹ توضیح : (۲۸)
- ۸۹ الف) اینکه هشام جمله «انه جسم لا کالاجسام» را بخاطر الزام خصم به کار برده : (۲۹)
- ۸۹ سخن شهرستانی : (۳۰)
- ۹۰ سخن سید مرتضی : (۳۱)
- ۹۱ گفته عبد الله نعمه : (۳۲)
- ۹۲ (ب) مراد از جسم موجود است : (۳۳)
- ۹۲ سخن ابو الحسن اشعری : (۳۴)
- ۹۲ مؤید قول اشعری : (۳۵)
- ۹۲ (۱) کشی : (۳۶)
- ۹۳ (۳) روایت مجلسی : (۳۷)

- ج) اینکه هشام بن حکم جمله «انه جسم لا کالاجسام» را نگفته است: ۹۳
- دو دیدگاه دیگر: ۹۵
- هشام بن حکم و قرآن ۹۶
- نقد: ۹۶
- هشام بن حکم و مخالفان شیعی ۹۸
- الف) اصول کافی: ۹۸
- ب) توحید صدوق: ۹۸
- ج) معرفة الرجال ۹۸
- نزاع متکلم و محدث ۹۹
- نقد روایت ۱۰۰
- روایت اول: ۱۰۱
- نقد روایت: ۱۰۱
- نتیجه: ۱۰۲
- روایت دوم: ۱۰۲
- نقد روایت: ۱۰۳
- روایت سوم: ۱۰۳
- نقد روایت: ۱۰۴
- روایت چهارم: ۱۰۴
- نقد روایت: ۱۰۵
- روایت پنجم: ۱۰۶
- نقد روایت: ۱۰۶
- روایت ششم: ۱۰۷
- نقد کلی روایات ۱۰۸
- الف) نقد محتوا: ۱۰۸
- ب) نقد سند: ۱۰۸
- «بررسی برخی روایات کشی» ۱۰۹
- عدم سکوت هشام و شهادت امام کاظم علیهم السلام (ع): ۱۰۹
- نقد روایت: ۱۱۰
- الف) نقد سند: ۱۱۰
- ب) نقد محتوایی: ۱۱۰

۱۱۲	علل شهادت امام کاظم (ع)
۱۱۶	نتیجه گیری:
۱۱۹	فصل سوم: رویکرد و آراء کلامی
۱۱۹	معرفت شناسی در باب توحید
۱۱۹	الف) اهل حدیث:
۱۲۰	ب) مکتب اعتزال:
۱۲۰	ج) هشام بن حکم:
۱۲۱	۱) حس:
۱۲۱	معرفت حسّی:
۱۲۲	۲) قلب: یکی از منابع معرفت قلب است
۱۲۳	۳) عقل:
۱۲۴	نتیجه:
۱۲۵	رویکرد کلامی هشام بن حکم
۱۲۵	۱) روش جدل:
۱۲۵	۲) روش خطابه:
۱۲۶	۳) روش حکمت (برهان):
۱۲۷	چشم انداز خداشناسی
۱۳۰	براهین اثبات وجود خداوند و براهین توحید
۱۳۰	۱) اثبات صانع:
۱۳۱	۲) برهان نظم:
۱۳۱	تقریر برهان:
۱۳۲	الف) نظم چیست؟
۱۳۳	ب) انواع نظم:
۱۳۳	ج) مقصود از نظم در برهان نظم چیست؟
۱۳۴	۳) برهان حدوث:
۱۳۴	توضیح:
۱۳۶	۴) برهان تمناع:
۱۳۷	۵) برهان فرجه:
۱۳۷	توضیح برهان فرجه از شهید مطهری:
۱۳۸	۶) برهان اضطرار:

- ۱۴۱ ۷) برهان وحدت و هماهنگی
- ۱۴۲ شناخت صفات خداوند
- ۱۴۲ الف) تفکیک بین صفت و ذات
- ۱۴۳ ۱) تعریف ذات
- ۱۴۴ ۲) تعریف صفت
- ۱۴۴ ب) توحید در صفات
- ۱۴۵ نتیجه
- ۱۴۵ ج) اهل حدیث و صفات خداوند
- ۱۴۶ د) امکان شناخت صفات خداوند
- ۱۴۶ ۱) دیدگاه اهل تعطیل
- ۱۴۸ ۲) دیدگاه اهل تشبیه
- ۱۴۹ ۳) نفی دیدگاه تشبیه و تعطیل
- ۱۴۹ آیا بدون تشبیه و تعطیل معرفت خداوند امکان خواهد داشت؟
- ۱۵۰ اطلاق برخی نسبت ها به خاطر پرهیز از تعطیل و تشبیه
- ۱۵۰ ۱) اطلاق شیء
- ۱۵۰ ۲) آیا می توان گفت خداوند دارای کیفیت (چگونگی) است؟
- ۱۵۱ ۳) آیا می توان گفت خداوند دارای انبیت و ماهیت است؟
- ۱۵۲ اثبات برخی صفات ثبوتی
- ۱۵۲ ۱) علم خداوند
- ۱۵۳ بداء و علم خداوند
- ۱۵۳ بداء چیست؟
- ۱۵۴ ۲) قدرت خداوند
- ۱۵۵ ۳) عدل الهی
- ۱۵۶ ۴) کلام الهی
- ۱۵۷ ۵) اراده الهی
- ۱۵۸ تفاوت اراده و مشیت
- ۱۵۹ دیدگاه هشام بن حکم
- ۱۶۰ برخی صفات سلبی
- ۱۶۰ ۱) نفی جسمیت
- ۱۶۰ ۲) نفی صورت

۱۶۱ خداوند کل و جزء ندارد
۱۶۲ (۴) خداوند اعضاء و جوارح ندارد :
۱۶۲ (۵) خداوند مرکب نیست:
۱۶۳ اقسام ترکیب:
۱۶۴ (۶) نفی رویت خداوند :
۱۶۴ تأسیس اصل :
۱۶۵ (۷) نفی حلول حوادث در خداوند:
۱۶۶ عرش الهی
۱۶۶ عرش الهی از نگاه اهل تشبیه :
۱۶۷ عرش بنا به روایت هشام بن حکم :
۱۶۷ نتایج :
۱۶۸ اثبات نبوت
۱۶۸ و ظایف سفراء :
۱۶۹ امامت
۱۶۹ مبانی کلامی در باب امامت
۱۶۹ (۱) نص :
۱۶۹ الف) عقل :
۱۶۹ ب) قرآن :
۱۷۰ ج) روایت نبوی:
۱۷۰ (۲) روایات امامان :
۱۷۱ ضرورت امامت:
۱۷۲ دیدگاه هشام بن حکم:
۱۷۲ (۱) قاعده لطف :
۱۷۲ (۲) حضور حجت :
۱۷۳ (۳) مصلحت:
۱۷۴ نظریه امامت :
۱۷۴ (۱) نظریه خوارج :
۱۷۵ (۲) نظریه اهل حدیث :
۱۷۵ اندیشه سیاسی - کلامی اهل حدیث:
۱۷۷ آراء برخی از بزرگان معتزله :

۱۷۹	اندیشه سیاسی - کلامی هشام
۱۸۱	شرایط امام
۱۸۱	(الف) شرایط عمومی امام:
۱۸۱	(۱) معروف الجنس:
۱۸۲	(۲) معروف القبیله:
۱۸۲	(۱) آباء و اجداد امام (حجت):
۱۸۳	(۲) طهارت حجت:
۱۸۳	(۳) معروف البیت:
۱۸۳	(۴) معروف با نام و نسب:
۱۸۴	(ب) شرایط خصوصی امام:
۱۸۴	(۱) اعلمیت امام:
۱۸۵	چگونگی علم امام
۱۸۶	(۲) عصمت امام:
۱۸۷	عصمت چیست؟
۱۸۸	احتمالات در سبب عصمت:
۱۸۸	عصمت در قرآن:
۱۸۹	عصمت از دیدگاه فرق
۱۹۰	(۳) شجاعت:
۱۹۱	(۴) سخاوت:
۱۹۱	جمع بندی:
۱۹۳	استدلال معرفت شناسانه در اثبات امامت
۱۹۵	امامت و نص
۱۹۷	نتیجه:
۱۹۸	امامت از اصول است
۱۹۹	امامت علی (ع)
۱۹۹	(۱) اثبات ولایت علی (ع):
۲۰۰	حدیث منزلت:
۲۰۰	دلایل این حدیث بر امامت علی (ع):
۲۰۱	(۲) دلایل بر تری علی (ع):
۲۰۱	اما چرایی بر تری علی (ع):

۲۰۳	چشم انداز سقیفه.....
۲۰۵	هشام و خوارج.....
۲۰۶	توضیح:.....
۲۰۸	تقسیم بندی اعتقادی لشکریان علی (ع).....
۲۰۸	الف) مؤمنان چه کسانی اند؟.....
۲۰۸	ب) مشرکان چه کسانی بودند؟.....
۲۰۸	ج) گمراهان چه کسانی بودند؟.....
۲۰۹	دیدگاه شیخ مفید در باره محاربان با علی (ع):.....
۲۱۲	فصل چهارم: نقش هشام در تدوین کلام شیعی و تأثیرات کلامی وی
۲۱۲	تدوین کلام شیعی:.....
۲۱۲	۱) تحول ساختاری:.....
۲۱۲	الف) مرحله تکوین:.....
۲۱۲	ب) مرحله گسترش:.....
۲۱۳	ج) مرحله تدوین موضوعی:.....
۲۱۳	د) مرحله پویائی و تکامل:.....
۲۱۳	۲) تحول از جهت رویکرد:.....
۲۱۵	روش تدوین.....
۲۱۵	۱) روش روایی:.....
۲۱۶	۲) روش نگارش:.....
۲۱۶	۳) روش شرح و استنباط:.....
۲۱۷	شاگردان امام صادق (ع) و تدوین:.....
۲۱۸	موضوعات قابل تدوین.....
۲۱۸	الف) علوم خدا شناسی:.....
۲۱۸	ب) امامت:.....
۲۱۸	ج) آثاری در کلام:.....
۲۱۹	د) فقه:.....
۲۱۹	هـ) اصول:.....
۲۱۹	و) آثاری در مواجهه با فرهنگ هلنی:.....
۲۲۰	هشام بن حکم و موارد تدوین.....
۲۲۰	الف) روایات:.....

۲۲۰	(ب) مناظرات :
۲۲۰	(ج) آثار قلمی:
۲۲۱	الف) آثار کلامی:
۲۲۱	(۱) توحید:
۲۲۲	(۱) کتاب المجالس فی التوحید :
۲۲۲	(۲) کتاب الرد علی الزنادقه:
۲۲۲	(۳) کتاب الرد علی اصحاب الاثنیین:
۲۲۲	(۴) کتاب التوحید :
۲۲۳	(۵) کتاب الرد علی اصحاب الطبايع :
۲۲۳	(۶) کتاب الرد علی ارسطاطیس فی التوحید :
۲۲۳	(۷) کتاب الشیخ و الغلام:
۲۲۳	(۸) کتاب الجسم و الرویه :
۲۲۴	(۲) امامت :
۲۲۴	الف) آثار تدوین یافته در باب امامت:
۲۲۴	(۱) کتاب الامامه :
۲۲۴	(۲) کتاب الوصیه و الرد علی من انکرها:
۲۲۴	(۳) کتاب المجالس فی الامامة
۲۲۵	(۴) اختلاف الناس فی الامامه:
۲۲۵	(۵) کتاب امامت مفضول
۲۲۵	(ب) طرح مفاهیم در باب امامت :
۲۲۵	(۱) مفهوم عصمت:
۲۲۷	(۲) نص شمردن امامت:
۲۲۸	(۳) تأثیرات کلامی در باب امامت:
۲۲۸	(۱) ابو عیسی و راق متوفای ۲۴۷ هـ ق:
۲۲۹	(۲) ابن راوندی :
۲۲۹	اتهام الحاد:
۲۳۱	انواع نص:
۲۳۱	(۱) نص خفی:
۲۳۲	(۲) نص جلی
۲۳۲	(۳) تأثیر هشام بر نظام معتزلی متوفای ۲۳۲ هـ ق:
۲۳۳	(۱) منصوص بودن امامت :
۲۳۳	(۲) حجیت قول معصوم:
۲۳۴	عقیده نظام راجع به عصمت:
۲۳۴	(۳) انکار حجیت اجماع: